

РЕЦИДИВИ ТЕРОРУ В ХРУЩОВСЬКУ «ВІДЛИГУ»

У статті розглядаються форми й методи державного терору в Україні після смерті Сталіна. Терор, як політика залякування та придушення політичних опонентів насильницькими засобами, в період правління Хрущова набуває в УРСР контрольованих та лібералізованих форм і застосовується більш селективно та індивідуалізовано проти колишніх членів ОУН-УПА, учасників несанкціонованих владою страйків, мітингів, демонстрацій, віруючих різних конфесій.

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р., на тлі зростаючої кризи радянського тоталітаризму, висвітлила нагальну необхідність модернізації правлячого режиму в СРСР. Прагнення реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, спроможний адекватно реагувати на виклики часу, спонукало нове керівництво держави відмовитись від терористичних методів управління, масових політичних репресій, гіпертрофованого ідеологічного контролю. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного тероризму поклало початок розгортанню у Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур.

Процеси десталінізації радянського суспільства розпочалися ще навесні 1953 р. 27 березня 1953 р. було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років. Незважаючи на те що згаданий законодавчий акт не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюційні злочини на термін більший ніж 5 років, він був безперечним кроком вперед в порівнянні зі становищем, що існувало до цього. В квітні 1953 р. були прийняті рішення, за якими звільнили осіб, залучених у «справі лікарів». У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала право Верховному Суду переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та «особливої наради» при НКВС-НКДБ-МВС-МДБ СРСР.

Відсутність бажання і змоги у наступників Сталіна дотримуватись моделі «класичного сталінізму» позначилась також і на звуженні діяльності потужного репресивного апарату в країні. Усунення від влади й арешт одного з найближчих помічників диктатора - Л. Берії дав змогу радянсько-партійній верхівці швидко і безболісно провести реформу органів Міністерства внутрішніх справ СРСР - могутнього карального відомства, яке десятиліттями забезпечувало безперербійне функціонування радянської імперії. Інстинкт самозбере-

ження, розвинутий з часів сталінських чисток і репресій, штовхав керівництво КППС на прийняття законодавчих рішень, націлених на зниження державного статусу органів держбезпеки. Відповідно до постанов Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р. зі складу Міністерства внутрішніх справ було виділено Комітет державної безпеки (очолив І. Серов, а в Україні відповідно В. Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді зі значним скороченням функцій внутрішньополітичного контролю та розшуку [1]. Дещо раніше місцеві партійні органи отримали право проводити перевірки органів держбезпеки, заслуховувати керівників підрозділів КДБ на бюро обкому чи крайкому партії. Вказівка першого секретаря ЦК КППС М. Хрущова «постійно тримати зв'язок з партійними організаціями, радитися з ними і доповідати їм про свою роботу» знайшла своє відображення в наказі голови КДБ Івана Серова в червні 1954 р. «Про завдання органів держбезпеки» [2]. Аналогічній реорганізації було піддано ряд інших структурних підрозділів МВС СРСР. До того ж такі заходи супроводжувались різким скороченням штатів. Наприклад, суттєво зменшилась кількість співробітників, підпорядкованих органам КДБ. На підприємствах, в організаціях та установах, не пов'язаних з виконанням секретних завдань, скасовувались особ- і спецвідділи, головна функція яких, окрім іншого, полягала в тому, щоб слідкувати за благонадійністю громадян. Були майже повністю ліквідовані районні відділи державної безпеки, що врешті призвело до консервації створеної в 1920—40-х роках величезної розгалуженої мережі інформаторів.

З системи органів МВС-КДБ повністю вилучались надані їм свого часу судові функції. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 року ліквідовувались інструменти терору - військові трибунали, Особлива нарада при Міністерстві внутрішніх справ СРСР, яка мала право виносити вирoki навіть заочно [3]. Позитивне зна-

чення мали заходи щодо підвищення ролі прокурорського нагляду. Замість внутрішньої прокуратури МВС-МДБ у системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, що мав контролювати діяльність цих правоохоронних органів. Наступні кроки в цьому напрямку конкретизувала Постанова ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи по дальшому зміцненню соціалістичної законності і посиленню прокурорського нагляду».

У 1953-1955 рр. було проведено комплексні перевірки органів МВС-МДБ, які відкрили чимало кричущих фактів порушення законності. В більшості своїй виявлені порушення доводились до відома особливого складу правоохоронних органів наказами міністра внутрішніх справ СРСР. Характерно, що один з перших таких наказів - від 4 квітня 1953 р. підписав сам Лаврентій Берія. В ньому, зокрема, йшлося про те, що Міністерство внутрішніх справ СРСР встановило, що в слідчій роботі органів МДБ мали місце грубі порушення законів, арешти невинних радянських громадян. Розгнуждана фальсифікація слідчих матеріалів, широке застосування різноманітних способів катування, жорстокі побої заарештованих, цілодобове застосування наручників та викручення за спину рук, яке тривало в окремих випадках протягом кількох місяців. Багатогадинне позбавлення сну, утримання заарештованих роздягненими в холодному карцері тощо... Такі бузувільські «методи допиту» слідчих приводили до того, що чимало з невинно заарештованих перебували в стані занепаду фізичних сил, моральної депресії. А деякі з них втрачали людську подобу... [4]. Наказ передбачав категоричну заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних у катуванні громадян.

Розгорнуті комплексні перевірки, «чистки» органів внутрішніх справ і державної безпеки «від осіб, винних у порушенні соціалістичної законності», з ініціативи партійних органів здійснювались і надалі. Так, на доручення Ради Міністрів СРСР Колегія МВС своїм розпорядженням за № 41-СС від 4 лютого 1954 р. утворила спеціальну комісію з розслідування заяви колишнього співробітника Міністерства внутрішніх справ А. Дедова, який навіть чимало фактів стосовно необгрунтованих арештів громадян, прорахунків у підборі та розстановці кадрів [5].

Посилення партійного контролю за органами МВС СРСР та КДБ при РМ СРСР, реальні спроби усунути порушення законності, широка громадська увага до дій правоохоронних органів сприяли суттєвому зменшенню кількості політичних в'язнів, засуджених за контрреволюційні злочини. Як твердить В. М. Земсков, за період з 1 квітня 1954 р. по 1 квітня 1959 р. кількість політв'язнів скоро-

тилась у 40,7 разів, а їх частка у складі всіх ув'язнених - з 33 до 1,2 % [6].

Позитивним змінам у суспільно-демократичному житті країни сприяв процес часткової реабілітації жертв сталінських репресій. Тільки в Україні з 1956 по 1959 рік було повністю реабілітовано понад 250 тисяч чоловік.

Таким чином, законодавчі акти другої половини 1950-х років мали на меті не лише позбавити апарат держбезпеки необмеженої можливості тероризувати суспільство, а й поставити каральні органи під більш жорсткий партійний контроль.

І все ж структурна та політична реорганізація спецслужб не змінила природи радянської каральної системи. Межі застосування політичного терору, масштаби репресій у період хрущовської «відлиги» різко скоротились, але органи державної безпеки, як і в сталінські часи, зберегли за собою каральні функції. Незважаючи на значні штатні скорочення в хрущовську добу, апарат чекістського відомства по числу співробітників утричі перевищував довоєнні показники [7]. Єдиним виправданням високої штатної чисельності для органів безпеки залишалася активна робота, спрямована на виявлення серед широких верств населення «ворогів народу», «агентів імперіалістичних розвідок», «членів антирадянських організацій». Статистичні дані Наркомюсту СРСР за 1953-1956 рр. переконливо засвідчують, що політико-репресивна машина, хоча й з меншими обертами, все одно продовжувала функціонувати за старими законами сталінської епохи. Кількість слідчих та судових справ у контрреволюційних злочинах у всесоюзному масштабі становила в 1953 р. - 4267; 1954-му - 732; 1955-му - 395; 1956-му - 307 [8]. В Україні в цей період з новою силою здійснюються репресії проти колишніх учасників ОУН-УПА. Формулювати суспільну думку серед української громадськості щодо цих націоналістичних формувань мали 14 відкритих судових процесів у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях, внаслідок яких 24 особи були засуджені до вищої міри покарання - розстрілу [9].

Отже, на практиці правоохоронні органи, партійно-державні владні структури не поспішали відмовлятися від принципів командно-адміністративної системи, що ґрунтувалася на свавіллі, беззаконні та обслуговувала власні корпоративні інтереси.

Гарантувати неповернення до репресивно-терористичної диктатури можна було шляхом привселюдного осуду сталінських злочинів. Цій меті слугувала доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС, присвячена розвінчання «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій. На жаль, різка критика з вуст першого секретаря ЦК КПРС не торкалася базових структур командно-адміністративної системи, причин існування одноосібної

влади. Звинувачуючи Сталіна за створений ним режим політичного терору, Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму.

Коригуючи політичну доктрину держави, новий лідер країни не збирався відступати від випробуваного методу правління за допомогою терору та примусу. У своєму прагненні зберегти за собою всю повноту влади і забезпечити непорушність ідеологічної основи радянського політичного ладу Хрущов інколи повертався до терористичних методів. Проте терор, як політика залякування та придушення політичних опонентів насильницькими засобами, в хрущовську «відлигу» набув лібералізованих форм і застосовувався більш селективно та індивідуалізовано.

Рецидиви терору давалися взнаки протягом усього «хрущовського десятиліття», простежувались як у внутрішній, так і в зовнішній політиці радянської держави. Першим серйозним випробуванням для політичної «відлиги» в Радянському Союзі другої половини 50-х років стало національно-визвольне за своїм характером й антисталінське за спрямуванням повстання 1956 р. в Угорщині, під час якого партійно-державне керівництво СРСР, незважаючи на проголошений курс на лібералізацію, ще раз довело своє небажання розлучатися з роллю світового жандарма. Інформації голови КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова, стенограми нарад за участю М. Сулова, Б. Арестова, дипломатичне листування посла СРСР в Угорщині Ю. Андропова всебічно розкривають розроблений у Москві сценарій, що передбачав заходи від дискредитації національно-демократичних сил до введення на територію сусідньої країни контингенту радянських військ [10].

Вторгнення СРСР на територію Угорщини викликало найнегативнішу реакцію у світі. Неоднозначно сприймалися угорські події і в Україні. Інформаційно-аналітичні матеріали спецслужб зафіксували невдоволення найрізноманітніших категорій населення інтервенцією в Угорщині. Причому для багатьох протиправні дії СРСР у сусідній країні стали тією відправною точкою, яка поставила їх в опозицію до правлячого режиму.

У 1956-му - на початку 1957 р. серйозні заворушення відбувалися в колах київського студентства, яке в угорських подіях вбачало зовнішні прояви державного терору і початок згорання процесу десталінізації. Компартійна верхівка вдалася до застосування терористичних методів усередині країни. Так, у лютому 1957 р. були позбавлені права навчатися в СРСР студент 5-го курсу лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії Валішек Золдан, Дьєрдь Чабі з Київського політехнічного інституту, Михайл Конда з Харківського автодорожнього інституту [11]. Дорого обійшлася критика радянської експансії в Угор-

щині студенту 5-го курсу історико-філологічного факультету Полтавського педагогічного інституту Вадиму Куценку. За погодженням із секретарем ЦК КПУ А. Скабою його виключили з інституту і «...рекомендували негайно влаштуватись на роботу в сферу матеріального виробництва» [12]. Трагічні угорські події намагалися осмислити також студент Харківського університету В. Біркін [13], учитель з Донеччини О. Тихий [14] та інші. Негативна оцінка ними позиції СРСР щодо Угорщини пізніше лягла в основу розпочатих проти них слідчих та судових справ, вплинула на вирішення їхньої подальшої долі.

Попри жорсткий пресинг і залякування з боку радянського політичного керівництва та органів КДБ, тривалий час звести нанівець протидію акціям СРСР в Угорщині так і не вдалося. З різних регіонів України надходили повідомлення про окремі антирадянські виступи, факти розповсюдження листівок та прокламацій.

Перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору в процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів комуністичної партії змінила своє ставлення до інакodomства як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Так само як і Сталін, правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим розглядала різні прояви опозиції як смертельну загрозу панівному режимі.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були прийняті рішення, які не просто перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Як приклад можна навести постанову ЦК КПРС «Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР», а також лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» [15].

Характерно, що підготовка згаданих документів проходила за традиційною схемою, так голосно засудженою з трибуни XX з'їзду КПРС. Чого, зокрема, варті додатки, зроблені до них першим секретарем ЦК КПУ Олексієм Кириченком, який декларував, що «...кожний комуніст повинен вести боротьбу за втілення в життя рішень партії та уряду проти всіх відступів від генеральної політики партії, марксизму-ленінізму, проти демагогів, поширювачів ворожих провокаційних чуток». В іншому випадку він пропонував «...підняти робітників на боротьбу проти ворожих елементів, всякого роду підбурювачів, провокаторів, демагогів, проти носіїв чужих нам поглядів і настроїв» [16].

Обговорення листа ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» вилилось у гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводились нанівець позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації країни, робилися реальні спроби реанімації теорії і практики сталінізму. Саме так сприйняли кампанію з обговорення листа низові партійні організації.

Марно намагався з'ясувати на партійних зборах у Херсонському морському порту боцман портової території, комуніст з двадцятип'ятирічним стажем, кавалер двох бойових орденів Сергій Богдан, у чому ж полягають «антирадянські вилазки» працівників теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР. Його відразу звинуватили в спробах ревізувати рішення ЦК КПРС і пояснили, що не можна вимагати переказу на партійних зборах виступів якихось «відщепенців» [17]. За «антирадянські висловлювання» виключено з партії бригадира заводу «Запоріжсталь» Колесникова, позбавлено комсомольських квитків студентів Гантимірова, Лапіцького та інших з подальшою забороною навчання в Запорізькому машинобудівному інституті [18].

Важливу закономірність у зв'язку з постановою ЦК КПРС та відповідним листом вищого політичного керівництва помітив російський дисидент Михайло Молоствов, який зазначав, що протягом короткого періоду «відлиги» (лютий-листопад 1956 р.) політично мотивованих арештів, очевидно, не було, або в усякому разі відомості про них відсутні. Він наводить навіть версію про те, що весною 1956 р. було схвалено таємну партійно-урядову постанову про незастосування статті 58-10 КК РРФСР та аналогічних статей КК союзних республік, яка діяла до появи в грудні 1956 р. директиви ЦК КПРС про посилення боротьби з «антирадянськими елементами» [19].

Спираючись на загальносоюзний матеріал, М. Молоствов, очевидно, мав певну рацію, однак він не враховував специфіки України, де боротьба з українським буржуазним націоналізмом не спадала навіть в умовах політичної відлиги.

Можна припустити, що схвалені в грудні 1956 р. документи ЦК КПРС дали змогу партійним організаціям, правоохоронним органам не лише подолати породжену ХХ з'їздом розгубленість, а й сформулювати нову концепцію «боротьби з ворогами народу». Під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів ЦК Компартії України настійно наполягав на включенні до листа ЦК КПРС фрагмента такого змісту: «...Партійні організації не завжди враховують ту обставину, що за останній час повернулося з місць ув'язнення значне число осіб реабілітованих або відбулих термін покарання. Серед них є особи, особливо з числа буржуазних націоналістів, які ідейно не роззбрілись. ЦК КПРС вимагає від пар-

тійних та радянських органів і всіх партійних організацій посилити роботу серед осіб, що повернулися з місць ув'язнення, вивчати їх політичні настрої, посилити виховну роботу серед них і вживати рішучих заходів до тих, котрі намагаються відновити свою минулу антирадянську діяльність» [20].

Відповідно до нових політичних реалій формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширювала можливості владних структур у здійсненні політичних репресій. Йдеться, перш за все, про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті - «антирадянська агітація та пропаганда» (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів.

Принагідно зазначимо, що діяльність органів держбезпеки, яким відводилась провідна роль у боротьбі з інакомисленням, вступала в суперечність із конституційними правами громадян на свободу слова, совісті, друку, зборів, недоторканність житла, таємницю листування. Підзаконні акти, якими керувався КДБ при Раді Міністрів СРСР у своїй повсякденній роботі, на думку юриста О. Пожарова, лише «уточнювали загальні фрази статей кримінального законодавства і спрямовували дії оперативного складу». Визначати поняття «достатні підстави» в наявній «антирадянській діяльності», «загроза» соціалістичній системі чи «очевидна небезпека» для неї надавалось самим органам безпеки. Нечітке формулювання диспозиції статей залишало багато місця для їх розширеного тлумачення. У першу чергу це стосувалося статей Кримінального кодексу «антирадянська агітація і пропаганда» і «контрреволюційні злочини» [21].

Виконуючи вказівки партійно-державного керівництва, спираючись на методи, що суперечили міжнародно-правовим нормам, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрпортувати про ліквідацію лише за період 1954-1959 рр. 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян [22].

Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників [23].

Акції органів держбезпеки по переслідуванню осіб, які піддавали критиці існуючий лад і політику лідерів КПРС, тривали і наступні чотири роки. За підрахунками, здійсненими з допомогою заступника Голови Служби безпеки України генерал-

лейтенанта юстиції Володимира Пристайка, за політичними статтями в згаданий період було притягнуто до кримінальної відповідальності 219 осіб. Однак і ці результати, як переконуємось, не влаштовували московське керівництво.

КДБ при Раді Міністрів СРСР своїм наказом за № 00175 від 28 липня 1962 р. «Про посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» вказував на наявність ще значної кількості антирадянських угруповань, численних випадків розповсюдження антирадянської літератури. Виходячи з цього, Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР були розроблені спеціальні заходи протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК Компартії України від 11 жовтня 1962 р. [24].

Для придушення організованого опору використовувались найжорсткіші санкції, передбачені кримінальним кодексом. Зокрема, активних учасників підпільної антирадянської організації «Український національний комітет» Богдана Грицину, Івана Ковалю було засуджено в січні 1962 р. до вищої міри покарання, а решта отримали від 10 до 15 років виправно-трудова таборів [25].

Вищу міру соціального захисту обрав Львівський обласний суд щодо організатора Ходорівської нелегальної групи Федора Проціва, страченого влітку 1962 р. [26].

Суворі випробування вішали на долю учасників інших підпільних антирадянських угруповань: «Спілки патріотів», «Союзу борців за національну Україну», «Української націоналістичної організації ім. С. Бандери», «Української національної партії», «Об'єднання», «Української робітничо-селянської спілки», «Платформи єдиного революційного фронту» та ін. Наприклад, Левко Лук'яненко («УРСС») та Євген Гогусь («УНП») судом першої інстанції були засуджені до смертної кари і лише після розгляду касаційних скарг отримали право на життя [27].

Тотальний контроль здійснювався не лише за конкретними діями і намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками і настроями, що побутували серед населення. Зокрема, суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ в суспільному житті, діяльності керівних органів партії і держави, викладені в численних скаргах і заявах на адресу ЦК КПКР, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, республіканських та місцевих організацій.

Як антирадянський документ був кваліфікований лист від 7 січня 1957 р., направлений на адресу Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова слюсарем Хмельницького міськпромкомбінату Володимиром Паньковим, який різко критикував внутрішню і зовнішню політику Радянської держави, покладав особисту відповідальність за всі

негаразди в країні на М. С. Хрущова. Відвертість робітника обійшлася йому п'ятьма роками виправно-трудова таборів з наступною трирічною поразкою в правах [28].

Підставою для порушення кримінальної справи проти вантажника Житомирської кондитерської фабрики Павла Смирнова послужили два його листи на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова. В одному з них простий трудівник писав: «...Ось ви сидите в Кремлі і далі Кремля нічого не бачите і бачити не хочете... Не один раз я бував на парадах і слухав промови всяких там обласних діячів. Виходить, знаєте, такий собі пан у шкіряному пальті з каракулевим коміром і говорить: "...Товариші, і так далі..." Подивився я на його животик, на шию, як у бика, на пальто і на свою побілілу по швах суконну пару, торкнувся своєї шиї та скопився на товариша, що стояв поруч у блискучосиній новій фуфайці та латаних чоботах, й так стало мені моторошно. Повернувся я і тихенько вийшов з юрби. А навздогін мені, як заклинання шамана, доносились слова каракулевого коміра про дружбу, рівність і братерство» [29].

Павла Смирнова намагалися захистити заступник прокурора УРСР Ардерихін, його помічник Осипенко, а також прокурор відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Генеральної прокуратури СРСР Новиков, які пропонували згадану справу повернути на дослідження або навіть припинити за недостатністю зібраних доказів. Однак, захищаючи честь мундира, в справу втрутився начальник УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Житомирській області В. Голик, який у своєму листі від 5 жовтня 1957 р. до заступника завідувача адміністративного відділу ЦК КПУ І. Дегтярьова назвав позицію прокурорських працівників «шкідливою», «спрямованою на притуплення боротьби органів КДБ і прокуратури з антирадянськими проявами», такою, що суперечить зверненню ЦК КПКР від 19 грудня 1956 р. «Про посилення політичної роботи парторганізацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» [30].

У кінцевому результаті перемогла точка зору начальника УКДБ по Житомирській області, внаслідок чого вироком судової колегії в кримінальних справах Житомирського обласного суду від 15 січня 1958 р. Павло Смирнов був засуджений до позбавлення волі у виправно-трудова таборах терміном на чотири роки з поразкою в правах на три роки [31].

Чималий реченець отримав житель с Кудрівки Сосницького району Чернігівської області Микола Лисич за «пораду» М. Хрущову піти у відставку з усіх вищих партійних та державних посад і взяти на себе відповідальність за беззаконня, що чиняться в країні [32].

Три роки виправно-трудова таборів коштувало Леонідові Мозолевському з Житомирщини «запрошення» керівникові держави приїхати на Коростенщину і подивитись на власні очі, в якому скрутному і принизливому становищі опинився український народ [33].

Інший спосіб протесту обрав для себе сантехнік Солотвинської мехколони № 3 Богородчанського району Івано-Франківської області Гаврило Крук, який від імені «Керівного штабу політичної боротьби» розсилав листи з критикою радянського ладу передовикам виробництва, громадським діячам, випадковим адресатам. 14 квітня 1964 р. Івано-Франківський обласний суд засудив робітника до шести років виправно-трудова таборів суворого режиму [34].

Характерно, що речовими доказами в храмах радянського правосуддя нерідко ставали не лише оприлюднені документи, заяви, звернення, а й найінтимніші речі особистості - щоденники, приватні листи тощо. Зокрема, неправомірним виявилось бажання студента історичного факультету Харківського державного університету Вячеслава Біркіна в 1956-1957 рр. вести власні щоденникові записи, писати вірші, листуватися з однодумцями, висловлювати нестандартні думки в колі товаришів. Так, принаймні, вважала судова колегія Харківського обласного суду, яка 28 березня 1958 р. засудила молоду людину до чотирьох років позбавлення волі [35].

У праві на власну думку було відмовлено також учаснику Великої Вітчизняної війни, кавалеру ордена «Червоної Зірки», інженеру-технологу Чистяківського електротехнічного заводу, студенту-заочнику філософського факультету Московського державного університету Валерію Шарину. За свої нотатки, присвячені аналізу становища в СРСР, вироком Донецького обласного суду він отримав чотири роки ув'язнення [36].

Досить сумнівною виглядала кримінальна справа жителя с Бабинці Борщівського району Тернопільської області, батька чотирьох дітей Михайла Слюсарчука, якого Тернопільський обласний суд 25 листопада 1958 р. за кілька критичних листів до родичів у США засудив до семи років ув'язнення у виправно-трудова таборах з поразкою в правах на п'ять років. Його оцінка наслідків примусової колективізації на західноукраїнських землях, що призвела до зубожіння місцевого населення, розцінювалась судом як «антирадянська агітація» [37].

Виконуючи доручення політичного керівництва щодо «викоринення антирадянського елементу», органи держбезпеки широко використовували розгалужену агентурну мережу, яка охоплювала практично всі підприємства, організації, установи, невеликі населені пункти і здійснювала тотальний

контроль за настроями населення. З 1957 р. в агентурній перевірці перебував художник заготівельної контори Козельщанської райспоживспілки, житель села Ганівка Полтавської області Юрій Фесенко, який висловлював негативні судження щодо зустрічі М. Хрущова з будівельниками Кременчуцької ГЕС, під час якої лідеру КППС дорікалось за непродуктивність дій у сфері внутрішньої політики [38].

На рубежі 1950-60-х років за антирадянські висловлення до різних термінів ув'язнення були засуджені також слюсар з ремонту паровозів ст. Львів Костянтин Панченко, працівник шахти ім. К. Маркса Донецької області Сергій Бутирський, робітник з м. Козельця Чернігівської області Микола Любенко, науковий співробітник Центрального державного архіву УРСР у Львові О. Камінський, студент Івано-Франківського педагогічного інституту В. Андрушко, священник І. Іванов та інші.

Зіставляючи наведені факти, можна помітити таку важливу закономірність як для країни в цілому, так і України зокрема. Йдеться про зростання у геометричній прогресії на початку 60-х років кількості антирадянських проявів, які охопили практично всі регіони. Голова Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР Володимир Семичастний з тривогою повідомляв вище політичне керівництво про те, що лише в першому півріччі 1962 р. в СРСР було розповсюджено 7705 антирадянських листівок і анонімних листів, майже вдвічі більше, ніж за цей період 1961 р.

Значно розширилось і коло авторів, причетних до виготовлення і розповсюдження антирадянських документів. За неповними даними КДБ СРСР, в 1962 р. таких налічувалось 2522. Особливо хвилював політичне керівництво й органи держбезпеки приплив до опозиційно настроєних кіл значного числа осіб, які досі вважались лояльними до режиму.

Намагаючись збити наростаючу хвилю протесту в країні, керівництво Кремля в черговий раз вдається до практики терору, залякування, репресій. У ході «чекістських операцій» в першому півріччі 1962 р. за виготовлення і розповсюдження анонімних документів органами держбезпеки до кримінальної відповідальності було притягнуто 105 осіб, профілактовано 568 чоловік, «взято в перевірку» 366 громадян [39].

Ці показники виведені на загальносоюзному матеріалі, проте вони були певною мірою характерними і для України, яка на той час посідала серед інших республік СРСР одне з перших місць за кількістю розповсюджених антирадянських матеріалів.

Влітку 1962 р. стало відчутним загострення соціальної напруженості в СРСР. На тлі дедалі більших труднощів у радянській економіці причини

для невдоволення були практично в усіх груп населення, і в першу чергу - у робітників, яких обурювало зменшення й погіршення продовольчого постачання, брак споживчих товарів, зростання цін, результати реформування системи оплати праці, введення нових норм і розцінок. У цій складній для країни ситуації засобом вирішення конфлікту між державою і власним народом правляча верхівка обирає неприхований терор.

У літературі більш-менш повно висвітлено протестні акції в Новочеркаську, що призвели до відкритої сутички демонстрантів з міліцією і застосування танків. Тим часом у зведеннях Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР є чимало свідчень щодо виявів відкритого невдоволення населення політикою властей у різних регіонах СРСР, у т. ч. і в Україні. У червні 1962 р. в ряді областей України були виявлені листівки із закликом до організації мітингів протесту проти постанови ЦК КПРС про підвищення цін на м'ясо, м'ясопродукти, масло. Заклики до мітингів і страйків поширювались в Ізмаїлі, Одесі, Херсоні [40] та інших населених пунктах республіки, причому в ряді випадків вони впливали на настрої трудових колективів.

Так, вантажники Іллічівського порту на знак протесту прийняли рішення не розвантажувати іноземні пароплави. Лише втручання спецслужб і відкрите залякування з боку місцевих партійних органів перешкодили запланованій акції [41].

Зростаюче невдоволення в трудових колективах, особливо на великих підприємствах, випадки окремих масових безпорядків зумовили підготовку двох характерних документів, схвалених на засіданні Президії ЦК КПРС 19 липня 1962 р. Йдеться перш за все про наказ КДБ при РМ СРСР «Про заходи посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» та наказ Генерального прокурора СРСР «Про посилення прокурорського нагляду за розслідуванням справ про державні злочини і розглядом їх у судах», які нормативно закріплювали механізм запровадження терористичних методів.

Характерно, що наказ Комітету держбезпеки серед іншого передбачав створення у Другому головному управлінні (контррозвідка) на базі 9,12,13 і 14 відділів спеціального управління, на яке покладалася організація агентурно-оперативної роботи на великих і особливо важливих підприємствах [42].

У вересні 1962 р. з'явився спільний наказ голови КДБ при Раді Міністрів УРСР і міністра охорони громадського порядку УРСР «Про посилення боротьби органів Комітету державної безпеки і Міністерства охорони громадського порядку республіки з антирадянськими елементами й антигромадськими проявами», в якому вимагалось скласти «плани дій на випадок масових безпорядків, які

узгоджувати з першими секретарями обкомів, міськкомів партії. В планах передбачити конкретні дії для рішучого припинення безпорядків, заходи щодо охорони відповідальних партійних і радянських працівників, адміністративних приміщень, громадського порядку на вулицях і т. д. з використанням всіх сил і засобів органів держбезпеки й охорони громадського порядку, а також чекістів за пасу і народних дружин...» [43].

«Плани дій на випадок масових безпорядків», вибіркові репресивні заходи спецслужб дали змогу правлячому режиму заблокувати вільну політичну активність громадян, придушити страйковий рух і на певний, хоча й досить нетривалий час стабілізувати ситуацію в країні.

Політична «відлига» другої половини 1950-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства всупереч усім сподіванням майже не торкнулися церковного життя. Більше того, тиск, що відчула на собі церква з боку держави, можна без перебільшення порівнювати з 1920-1930-ми роками, коли «войовниче безвірництво» зросло до рівня спланованої державної політики.

У кінці 1950-х - на початку 1960-х років догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву. Релігія, що не вписувалась у модель «нового комуністичного суспільства», як і раніше, оголошувалась першою причиною всіх найнегативніших суспільних явищ.

Виходячи з цього, вищим політичним керівництвом країни, урядом СРСР та повністю підпорядкованими їм ЦК Компартії України, Радою Міністрів УРСР було прийнято ряд рішень, спрямованих на усунення релігійно-церковних інституцій з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства. Так, у 1958 р. ЦК КПРС надіслав низовим партійним організаціям записку відділу пропаганди і агітації ЦК «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Цього ж року з його ініціативи були прийняті постанови союзного уряду про монастирі та про податок з підприємств релігійних об'єднань. У листопаді 1958 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць». У січні 1960 р. вище політичне керівництво затвердило постанову «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу», а через місяць, 16 березня, схвалило постанову Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» та Інструкцію до цього законодавства [44].

Значних масштабів та відверто брутальних форм набула державна антирелігійна політика в Україні. Відчутного удару в республіці зазнала на

собі Російська православна церква - одна з найбільш наближених до владних структур православна конфесія. Якщо в 1960 р. в республіці було зареєстровано 7460 релігійних громад, то за наступні чотири роки їх кількість скоротилася на 1895 одиниць. Зняття з реєстрації православних громад супроводжувалось масовим закриттям церков та молитовних будинків РПЦ. Факти свідчать, що на 1 січня 1960 р. в Україні діяло 8207 церков і релігійних споруд РПЦ, а за станом на 1 січня 1965 р. їх залишилось тільки 4565 [45].

Механізм тотального насилля відчули на собі віруючі і в ході антирелігійної кампанії, спрямованої владою на ліквідацію православних монастирів (на початок 1965 р. на карті України залишилось усього 9 монастирських обителів із сорока наявних у республіці) [46].

Курс на подолання релігійності в республіці супроводжувався всілякими утисками церковного керівництва і відверто репресивними заходами стосовно церковнослужителів та віруючих.

У вересні 1958 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР вніс на розгляд ЦК Компартії України ряд пропозицій, які передбачали обмеження релігійного впливу на населення і припинення ворожої діяльності релігійних організацій в Україні. Особливо органи держбезпеки непокоїло питання про «посилення боротьби проти незаконних дій церковників, організаторів паломництва до так званих святих місць і "клікушеських елементів"». Інформація спецслужб послужила підставою для ЦК КПРС прийняти 28 листопада 1958 р. постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих святих місць». Рішення Президії ЦК КПРС продублював ЦК Компартії України, а Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР підготувала Інструктивний лист за № 57, який вимагав виявляти організаторів паломництва і притягувати їх до відповідальності. Ще один Інструктивний лист (№ 58) рекомендував уповноваженим у справах релігії негайно повідомляти партійні органи про всі факти активізації діяльності церкви; виявлення осіб, яких духовенство залучало до роботи виконавчих церковних органів; виявлення робітників і службовців релігійних організацій, які незаконно підлягали профобслуговуванню [47].

1. ДАРФ.- Ф. 9401, оп. 12, спр. 542.- Арк. 173.
2. *Пожаров А. И.* КГБ и партия (1954-1964 гг.) // Отечественная история.- 1999.- № 4.- С. 169.
3. ДАРФ.- Ф. 9401, оп. 12, спр. 517.- Арк. 97-98 зв.
4. Там само.- Спр. 509.- Арк. 90-92.
5. Там само.- Спр. 542.- Арк. 85.
6. *Земское В. Н.* Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР.- 1991.- № 5.- С. 154.
7. *Пожаров А. И.* Вказ. праця.- С. 170.
8. ДАРФ.- Ф. 9492, оп. 6с, спр. 14.- Арк. 14.

Адміністративне утвердження атеїзму в хрущовську «відлигу» відбувалося при цілковитому нехтуванні статті 124 Конституції СРСР, яка гарантувала громадянам свободу віросповідання, вільне відправлення релігійних обрядів. Приклади зневажливого ставлення до релігійних почуттів віруючих з ознаками «духовного терору» з боку влади простежувалися не тільки у безпідставному закритті культових споруд, а й у проведенні обшуків у храмах, на квартирах прихожан, відмові у прописці за місцем проживання священикам, звільненні громадян з роботи через їхні релігійні переконання.

Державна антирелігійна політика кінця 1950-х - першої половини 1960-х років поєднувалася з активним поборюванням Української греко-католицької церкви. Готуючи детальний план ліквідації залишків уніатства, вище політичне керівництво республіки, апарат Уповноваженого Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР, місцеві виконавчі органи пропонували досить широкий комплекс насильницьких заходів - від позбавлення колишніх священиків УГКЦ пенсійного забезпечення, виселення з місць проживання до судового переслідування непокірних. Свою рішучість і симпатію до застосування терористичних методів у боротьбі з «непокірною» конфесією владні структури довели засудженням на початку 1960-х років священиків УГКЦ Василика, З. Кисилівського, М. Винницького, викладачів греко-католицької семінарії І. Селезнюка, С. Лукача та багатьох інших [48].

Адміністративний тиск, поєднаний з терором, жорстке регламентування діяльності релігійних організацій, «драконівське законодавство» - такий неповний перелік інструментів, якими користувалась влада в політичній війні з церквою у хрущовську добу.

Політична «відлига» другої половини 1950-х - початку 60-х років, реформаторська діяльність М. Хрущова значно послабили пружину терору тоталітарного механізму в СРСР. Проте «контрольований» терор як легітимний засіб влади існував протягом усього «хрущовського ренесансу» і використовувався правлячою верхівкою в основному проти опозиції, що набирала сили.

9. ЦДАГО України.- Ф. 1, оп. 16, спр. 85.- Арк. 248-249.
10. РДАНИ.- Ф. 89, оп. 45, спр. 95 - Арк. 3; спр. 5.- Арк. 1-3; Ф. 5, оп. 30, спр. 240,- Арк. 1-2; спр. 454,- Арк. 58.
11. ЦДАГО України,- Ф. 1, оп. 24, спр. 4537.- Арк. 41-42.
12. Там само.- Спр. 5141.- Арк. 2-3.
13. Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034363, т. 1.-Арк.97.
14. Архів УСБУ у Донецькій обл.- Спр. 31729-ПФ, т. 8.- Арк. 156.
15. ЦДАГО України.- Ф. 1, оп. 24, спр. 426.- Арк. 128-131.
16. Там само.-Спр. 4257,-Арк. 188.
17. Там само.- Спр. 4256.- Арк. 53-56.

18. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.- Львів, 1996.- С. 92.
19. Звенья: Исторический альманах.- М., 1991- Вып. I-О. 577.
20. ЦДАГО України.- Ф. 1, оп. 24, спр. 4257.- Арк. 187.
21. Пожаров А. И. Вказ. праця.- С. 173.
22. ЦДАГО України.- Ф. 1, оп. 16, спр. 85.- Арк. 248.
23. Там само.- Арк. 251.
24. Там само.-Спр. 109- Арк. 428.
25. Архів УСБУ в Львівській обл.- Спр. 5371, т. 24,- Арк. 415-419.
26. Там само- Спр. 55627, т. 10- Арк. 224-225.
27. Архів УСБУ в Тернопільській обл.- Спр. 12428-П, т. 2.- Арк. 269-273; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! - К., 1994.- С. 67.
28. Архів УСБУ в Хмельницькій обл.- Спр. П-11396.- Арк. 3, 22.
29. ЦДАГО України.- Ф. 1, оп. 24, спр. 4630.- Арк. 36.
30. Там само- Арк. 33. Архів УСБУ в Хмельницькій обл.- Спр. П-11396.- Арк. 3, 22. ЦДАГО України.- Ф. 1, оп. 24, спр. 4630.- Арк. 36. Там само.- Арк. 33.
31. Архів УСБУ в Житомирській обл.- Спр. 29838-П-Арк. 372.
32. Архів УСБУ в Чернігівській обл.- Спр. П-10262.- Арк. 16, 105.
33. Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28826-П.-Арк. 2.
34. Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.- Спр. 37215-П, т. 2.- Арк. 187-189.
35. Архів УСБУ в Харківській обл.- Спр. 034363-П- Арк. 3, 214, 239-240.
36. Архів УСБУ в Донецькій обл.- Спр. 33442-ПФ.- Арк. 27, 44-44 зв.
37. Архів УСБУ в Тернопільській обл.- Спр. 13143-П.- Арк. 220.
38. ЦДАГО України.- Ф. 1, оп. 24, спр. 4537.- Арк. 95-97.
39. РДАНИ,- Ф. 89, пер. 6, спр. 21.- Арк. 1-3.
40. Архів УСБУ у Чернігівській обл.- Спр. 10319, т. 1.- Арк. 1119; спр. 2030, т. 1.- Арк. 293; Архів УСБУ в Полтавській обл.- Спр. 11816-е, т. 1.- Арк. 2-3; Архів УСБУ в Донецькій обл.- Спр. 32666-ПФ, т. 1,- Арк. 40; РДАНИ,- Ф. 5, оп. 30, спр. 378.- Арк. 190.
41. РДАНИ.- Ф. 89, пер. 6, спр. 14,- Арк. 1.
42. Там само.- Спр. 20.- Арк. 8.
43. Баран В. Вказ. праця.- С. 381.
44. ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 1671,-Арк. 123.
45. Там само- Оп. 24, спр. 5488,- Арк. 13.
46. Там само,- Спр. 6007.- Арк. 37.
47. Баран В, Вказ праця,- С. 277.
48. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України.- Полтава, 2002,- С. 55-56, 74.

O. G. Bazhan

RETURNS OF TERROR IN HRUSHCHEV THAW

The author analyses forms and methods state terror in Ukraine after death of Stalin. Soviet power employment political repressions more selected and individual against former members of «OUN-UPA», partisan don't sanction demonstrations, meetings, strikes, and religious persons of forbidden confessions.